

ƏDƏBİ TƏNQİDİN MEYAR AXTARIŞLARI

40-50-ci illərdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri çətin şəraitdə, ədəbi irsə vulqar sosioloji münasibətin davam etdiyi bir dövrdə öz ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışırdı. 30-cu illər repressiyasının xofu tənqidçilərin və ədəbiyyatşünasların normal fəaliyyətini ləngidirdi. Ədəbi fikir partiyasının məlum ideoloji-siyasi yasaqlarının təsiri altında idi. Belə bir şəraitdə Ü.İ.K. (b) P Mərkəzi Komitəsi ədəbiyyat və incəsənətin gələcək fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra siyasi qərarlar verildi. “Zverda” və “Leninqrad” məcmuələri haqqında” 1946-cı il 14 avqust tarixli qərarında bu məcmuələrin hələ 20-ci illərdə marksist ideologiya ilə bir araya sıxmayan, antileninçi məqalələr şap etdiyi bildirilirdi. Bolşevik partiyasının tarixi sənəd kimi qəbul etdiyi bu qərarla göstərilirdi ki, hər cür məfkurəçilik, siyasi həyatdan kənar qalmaq, “sənət sənət üçündür” fikirlərini yaymaq sovet ədəbiyyatına yabançıdır, sovet xalqının, dövlətinə mənafeyi üçün zərərliyədir.

Bu da xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, son illər ərzində bədii əsərlərin ideya istiqamətinə və sənət keyfiyyətinə olan tələbkarlıq azalıb, nəticədə bir sıra zəif, sönük, ciddi səhvləri olan əsərlər yaranıb. Belə əsərlərdə bir qayda olaraq sovet adamları eybəcər karikatura şəklində, meşşan zövqünə və əxlaqına malik və yarım-mədəni bir şəkildə təsvir olunur. Mənfi şəxslər isə daha parlaq, qüvvətli, iradəli və bacarıqlı göstərilir. Qəribədir ki, 40-50-ci illərdə folklor, milli ənənəyə, tarixi mövzulara qayıdırsa da əyri güzgüdə baxılır, bu cəhət onların həyatı bir sənətkar kimi dərinədən öyrənməmələri ilə əlaqələndirilirdi. Guya tarixi mövzuda yazmaq asan olduğuna görə yazıçılar bu yolu seçir.

Nəsr və dramaturgiya ilə yanaşı, poetik sənət əsərləri də ciddi sınaq qarşısında qalmışdı. Şairlərin intim-mənəvi duyğuları ədəbiyyata gətirməsi şəxsi bədbin hissləri tərənnüm etmək kimi qiymətləndirilir, qəzəl və nəğmələr yazan şairlər müasirliyə laqeyd münasibət bəsləməkdə günahlandırılırdı. Beləliklə, neftdən, pambıqdan, sovet gerçəkliyindən yazmayan sənətkarlar çox kəskin ittihamlar eşitməli olur, onlara müxtəlif təzyiqlər edilirdi.

Partiyanın “Böyük həyat kinofilmi haqqında”, “Dram teatrları və onların repertuarlarını yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”, “Zverda” və “Leninqrad” məcmuələri haqqında” 1946-cı il 14 avqust tarixli qərarları müttəfiq respublikaların ideologiya rəhbərlərini də hərəkətə gətirdi. Mərkəzin qərarlarına uyğun qərarlar hazırlandı. Həmin qərarlarda ədəbiyyat və incəsənətin azad fəaliyyət ruhu boxova salınır, sözün, sənətin meydanı daraldırılırdı. Bu mənada Partiyanın “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın milli və demokratik əsaslarla öz işini qurmasına imkan vermirdi. Xüsusən Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirovun müridizmi, Şamil hərəkatını pisləyən çıxışlarından sonra Azərbaycanda da söz, sənət adamlarının sərbəst, azad söz söyləmək imkanları məhdudlaşdırıldı. İş o dərəcəyə çatdı ki, hətta “Dədə Qorqud” dastanı millətçi xalq yaradıcılığı nümunəsi hesab edildi. Azərbaycan tarixi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin həmin əsaslarla yazılması tələbləri getdikcə daha ciddi şəkildə səsləndirilməyə başladı. Ədəbiyyatşünaslığın müstəqil sahəsi olan ədəbi tənqidin üzərinə ciddi və siyasi vəzifələr qoyuldu. Partiya qərarlarında qeyd olundu ki, ədəbi tənqid ədəbi prosesin ümumi inkişafından hələ də geridə qalır.

Partiya rəhbərlərinin professional tənqidçilərin ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələləriylə daim, müntəzəm məşğul olmamaları, ədəbi proseslə bağlı ciddi, faydalı fikirlər söyləməmələri haqqında fikirləri 40-cü illərin sonunda, İttifaq miqyasında, daha çox humanitar elm sahələrində totalitar tənqiddən formalaşmasına imkan yaradırdı. Ədəbiyyatın, daha çox ədəbi tənqidin üzərinə düşən basqılarda məqsəd aydın idi. Marksist ideoloqlar sovet cəmiyyətinin ideologiya aparatını gücləndirmək, qeyri-marksist ideologiyaları humanitar elm sahəsinə yaxın buraxmamaq məqsədini güdürdü.

Marksist estetikanın ifrat və sərt tələbkarlığından ən çox əziyyət çəkənlər milli mədəniyyətlə, milli mənəviyyətlə bağlı sənətkarlar və ədəbi tənqidçilər idi. Bu cür baxışlar bir qayda olaraq “millətçilik”, “şovinizm”, “burjua millətçiliyi” adı ilə damğalanırdı. Ədəbi tənqidimizin və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin sürətlə inkişafı üçün ən mühüm şərt tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıqda milli məhdudiyət və burjua millətçiliyi qalıqları ilə amansız mübarizə aparmaqdır. Stalin yoldaş öyrədir ki, “...ancaq nəzəriyyədə burjua mövhumatı ilə mübarizədə marksizm-leninizm mövqelərini möhkəmləndirməyə nail olmaq olar” (1).

1940-50-ci illərdə humanitar elm sahələrinə olan total hücumlar, xüsusən ədəbi tənqid üzərinə qoyulan ifrat tələbkarlıq ədəbi prosesin normal inkişafına imkan vermirdi. Həyat həqiqətlərini, cəmiyyətin ictimai nöqsanlarını bədii yaradıcılığa gətirən şair və yazıçılarımız siyasi, ideoloji basqılara məruz qalırdılar. Azərbaycan sovet yazıçılarının II qurultayındakı çıxışında S.Rəhimov deyirdi: “Partiyamızın Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il tarixli “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında qərarı ilə əlaqədar olaraq bizim Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən Azərbaycan sovet nəsrində olan yanlış bir yanlış meyli ortalığa çıxartdı. Bizim bir sıra yazıçılarımız, o cümlədən Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman ayrı-ayrı əsərlərində sovet həyatı və həqiqətini təhrif edir, bəzi həyatımızın qalib gələn tendensiyalarını, yəni onun müsbət cəhətlərini nəzərə almadan mənfiliklərə məftun olurdular” (1).

Bədii ədəbiyyata, incəsənətin başqa növlərinə sinfi yanaşma metodologiyasının nəticəsində sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il müddətində ədəbi prosesdə mənfi meyl və təmayüllərin baş verdiyini görürük. Məsələn, 20-30-cu illərdə milli tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda klassik irsə və müasir ədəbi prosesə münasibətdə vulqar sosiologizm meydana çıxmışdı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir çox böyük şəxsiyyətlərini bu və ya başqa

²⁵ Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı

istismarçı sinfin məfkurəsi ilə bağlamağa, bu yolla onları ədəbiyyat tariximizdən silməyə çalışırdılar. Vulqar sosiologizmin təsiri ilə yazılan tənqidi əsərlərdə bir qayda olaraq M.Füzuli saray aristokratıya şairi, “Vaqif saray şairi”, “Zakir – iflas etmiş mülkədarlıq şairi”, M.F.Axundzadə - kapitalistləşmiş olan varlı təbəqənin “ideoloqu”, S.Ə.Şirvani – “ruhani şairi”, C.Məmmədquluzadə maarifçi xırda burjua yazıçısı, N.Vəzirov və Ə.Haqqverdiyev liberal-mülkədar yazıçı, Abbas Səhhət – “böyük burjua təsiri altında qalan xırda burjua şairi” kimi qələmə verilirdi.

Marksizmin davamçıları olan Lenin və Stalin bir çox çıxışlarında ədəbiyyatın sinfi olduğunu unutmağa çağırırdılar. Ədəbiyyatın sinfi xarakterini, ideologiyaya xidmət etdiyini S.Stalin dönə-dönə qeyd edirdi. Onun 1929-cu ildə yazıçı Bill Belotserkovskiyə yazdığı məktubda deyirdi ki, Bədii ədəbiyyatda sinfi xasiyyətdə olan anlayışlardan ... istifadə etmək daha doğru olardı.

Siyasi və ədəbi repressiyanın ikinci dalğasında istər bədii söz adamları, istərsə də nəzəri təfəkkür sahibləri başqa bir ifrat meyarlarla qarşılaşdılar.

Marksist ideoloqlar İkinci Dünya müharibəsindəki qələbədən sonra dünyada başqa siyasi, iqtisadi və mədəni düzəmin yarandığı qənaətinə gəldilər. Onlar belə başa düşürdülər ki, artıq dünya miqyasında sosializmin tam və qəti qələbəsi təmin edilmişdir. İstismarçı siniflər aradan qaldırılmış, sosializm cəmiyyəti bir ölkə çərçivəsində kənara çıxaraq bütün dünyada böyük bir siyasi sistemə çevrilmişdir. Buna görə də sovet ədəbiyyatında, bədii əsərlərdə mübarizə yaxşı ilə pis arasında deyil, yaxşı ilə ən yaxşı arasında getməlidir. Beləliklə, marksist ideoloqlar bədii əsərlərin konfliktinə də müdaxilə edir, sovet ədəbiyyatında süni konfliktlərin qurulmasına rəvac verirdilər. Sovet ədəbiyyatında və tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda “konfliktsizlik nəzəriyyəsi” bu cür meydana çıxırdı.

50-ci illərin əvvəllərində ədəbi tənqidin fəallığı hiss olunacaq səviyyədə artmağa başladı. Ədəbi prosesdə C.Cəfərovun “M.F.Axundovun dramaturgiyası” M.C.Cəfərovun “Rusiya və Azərbaycan mədəniyyəti” əsərləri dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığının nəzəri səviyyəsini daha dolğun əks etdirirdi. Gənc ədəbiyyatşünas Kamran Məmmədovun “Ə.Haqqverdiyev” (1950) əsəri isə obyektiv olmayan tənqidlə qarşılanmışdı. İddialardan birinə görə guya “Ə.Haqqverdiyev” əsərində tarixi həqiqət təhrif olunub, yazıçının ictimai baxışlarındakı ziddiyyətlər ört-basdır edilib, onun yaradıcılığının zəif cəhətləri aşkarlanmayıb. Kitabda Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığının sovet dövründən bəhs olunmaması da irad kimi göstərilib.

Təssüf ki, 50-ci illərin əvvəllərində də ədəbi tənqidin klassik irsin tədqiqi ilə bağlı mövqeyində vulqar sosiologizmin izləri görünürdü. “Burjua millətçiliyi” adı altında milli təfəkkürlə, xalq mənafeyi ilə bağlı olan əsərlərin haqsız tənqidi isə hələ də “demokl qılıncı” kimi ədəbi fikrin üstündən asılmışdı. “Partiya ədəbiyyatının və ictimai-fəlsəfi təfəkkürün öyrənilməsindəki burjua millətçilik meyillərini ifşa edərək, bizi burjua millətçiliyinin hər cür təzahürlərinə qarşı bolşevik barışmazlığı ruhunda tərbiyə edir. Klassik irsin öyrənilməsi sahəsindəki burjua millətçilik təzahürlərinə qarşı mübarizə - Azərbaycan tənqidçilərinin, ədəbiyyatşünaslarının, dilçilərinin mübariz nəzəriyyəsidir” (2).

Partiyanın məlum qərarları ancaq bədii yaradıcılıq sahələrini əhatə etmir, ədəbi tənqidin də gündəlik fəaliyyətinə təsir göstərirdi. Ədəbi tənqiddə qarşı yönələn ittihamlarda qeyd olunurdu ki, tənqid sovet ədəbiyyatının inkişaf yollarını sosializm realizmin prinsiplərini lazımınca şərh etməmiş, ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə laqeyd qalmışdır. Özü də bu cür tənqidlərə qeyri-professionallara yönəlmirdi. Məmməd Arif, Mikayıl Rəfil kimi görkəmli, ədəbi irsə dərin sevgisi olanlara da şamil edilirdi. Belə ki, Məmməd Arif ədəbi hadisələr liberal, prinsipsiz münasibət bəsləməkdə, möhkəm, ardıcıl olmamaqda, eyni ədəbi hadisə haqqında gah bu, gah başqa fikri müdafiə etməkdə, Mikayıl Rəfil Azərbaycan sovet ədəbiyyatının əməli və nəzəri məsələləri ilə məqbul olmamaqda, özünü klassik ədəbiyyatın kölgəsində gizlətməkdə ittiham olunurdular.

“Ədəbi tənqidimizin vicdanı” olan M.Arifi liberallıqda, prinsipsizlikdə günahlandırmaq qeyri-ciddi görünür. Halbuki istər klassik ədəbiyyatın, istərsə də çağdaş bədii nümunənin qiymətləndirilməsində o həmişə obyektivliyi, prinsipliliyi ilə seçilib. M.Rəfilini isə müasir ədəbiyyat yox, klassik ədəbi irsi tədqiq etməkdə günahlandırmaq absurddur. Ədəbiyyat tarixçiliyi və yaxud ədəbi tənqidlə məşğul olmaq şəxsin istəyi, arzuları və marağı ilə şərtlənir. Nəyisə yazdığına və yaxud pis yazdığına görə deyil, yazmadığına görə ədəbiyyatşünası, tənqidçini tənqid obyektinə çevirmək o qədər də ciddi görünür.

Yazıçılar İttifaqının orqanları olan qəzet və jurnallara da bu ittihamlardan pay düşürdü. M.C.Cəfərovun redaktor olduğu “Ədəbiyyat qəzeti” və M.Arifin redaktoru olduğu “Vətən uğrunda” məcmuəsinin fəaliyyəti isə bu cür qiymətləndirilirdi. “Yazıçılar İttifaqı orqanı olan “Ədəbiyyat qəzeti” (redaktor M.C.Cəfərov) və “Vətən uğrunda” məcmuəsi” (redaktor M.A.Dadaşzadə) mətbuatın partiya və hökumətimizin əlində xalqımızı tərbiyə üçün kəskin bir silah olduğunu unutmuş, işlərini özbaşına buraxmışlar. Bunun da nəticəsində onların möhkəm istiqaməti olmamışdır. Bir çox bədii əsər və məqalələrin ideya keyfiyyətinə, bədiiyyətinə fikir verilmədən çap edilmişdir. Belə məsuliyyətsizlik və liberal münasibətin nəticəsində bu orqanlarda bir sıra sönük, əhəmiyyətsiz və hətta zərərli əsər və məqalələrin ideya keyfiyyətinə, bədiiyyətinə fikir verilmədən çap edilmişdir. Onlar öz ətrafına tənqidçi kadrlarını toplaya bilmədiklərindən bədii əsərlərin qüsurlarını bolşevikcəsinə tənqid edən prinsiplial məqalələr dərc etməmişlər” (1).

Əslində marksist estetika, sosializm realizm metodunun nəzəriyyəçiləri bədii əsərdən, ədəbi tənqiddən bədiiyyət və sənətkarlıqdan daha çox “bolşevikcəsinə” tənqid tələb edirdi. Elə indinin özündə də Yazıçılar İttifaqının orqanlarında kifayət qədər zəif və sönük əsərlər çap edilib. Bu təbiidir. Hər il ədəbiyyatdan dünya səviyyəli, şedevr əsər gözləmək düzgün deyil. Əsər çap olunur, hansının zəif və yaxud güclü olduğunu ədəbi tənqid və oxucular müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov S. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 aprel, 1954

2. Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 may, 1951
3. H.Mehdi. Ədəbi qeydlər. Bakı, Uşaqgənclər, 1947, s.6
4. Rəhimov S. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 17 aprel, 1954
5. Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 may, 1951
6. İbrahimov M. Ədəbiyyatımızda ideya saflığı və yüksəlişi uğrunda. Ədəbiyyat qəzeti, 1950, 17 avqust
7. Böyük yaradıcılıq vəzifələrimiz. Ədəbiyyat qəzeti, 1948, 28 avqust

Açar sözlər: Ədəbi fikir, nəsr, dramaturgiya, marksist estetika, ədəbi tənqid

SUMMARY

The artistic search of critique

In the 1940s and 50s years of the XX century the literary theoretical idea of Azerbaijan established the traditions of literary criticism. The article deals with the critical creative directions of that period and the reasons of lagging of literary criticism behind the literary process are explored here. Concrete ideas are formed about different works written by critics such as M.Arif, M.J.Jafarov, H.Orujali. The works "Ədəbi qeydlər" (Literary notes) of A.Mehdi and "Ədəbi tənqidi məqalələr" (Literary Critical Articles) by M.Arif are analyzed more.

РЕЗЮМЕ

Поиски критерии в литературном критике

В 40-50—годах XX столетия азербайджанская литературно-теоретическая мысль создавала традиции национального литературоведения. Исследовались направления критического творчества того времени, изучались причины отставания литературной критики от литературного процесса, формировалось конкретное мнение об отдельных трудах таких критиков как М.Ариф, Д.Джафаров, Х.Оруджали. Больше всего проводится анализ работы А.Мехди «Литературные записи», М.Арифа «Литературно-критические статьи».

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova